

Поняття та загальна характеристика принципів медіації в контексті розвитку євроінтеграції та їх застосування в цивільному процесі України

Позов Д. А.

аспірант відділу проблем приватного права

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

вул. Раєвського, 23-А, Київ, Україна

orcid.org/0000-0003-3357-1937

dpozov@gmail.com

Ключові слова: *медіація, права людини, цивільний процес, принципи, євроінтеграція.*

У статті розкрито зміст поняття «принципи процесу медіації». Запропоновано під принципами процесу медіації розуміти теоретично визначені та нормативно закріплені (у законодавстві про медіацію) основні положення (вихідні ідеї), які відображають організаційну структуру суб'єктів, що забезпечує проведення медіації, а також вказують на особливості проведення процедури медіації, визначають спеціальні права й обов'язки учасників процесу медіації, особливості ухвалення та виконання угоди за результатами медіації, і є основою розвитку інституту медіації та законодавства України у сфері медіації. Визначено такі основні ознаки принципів медіації: 1) є вихідними (основними) засадами медіації; 2) мають нормативний виклад загального й універсального характеру; 3) направлені на регулювання суспільних відносин у процесі медіації; 4) є імперативними; 5) вказують на розвиток і формування інституту медіації в Україні; 6) взаємодіють з іншими галузевими принципами права, утворюючи систему принципів права; 7) чітко визначені в Законі України «Про медіацію» чи впливають із норм законодавства у сфері медіації тощо. Доведено, що зміст медіації розкривається в особливій системі принципів медіації, які в сукупності визначають індивідуальні особливості інституту медіації, який може бути застосований у цивільному процесі України. Здійснено науково-практичний аналіз норм Закону України «Про медіацію» у частині нормативного викладу змісту принципів медіації. Досліджено співвідношення принципів цивільного процесу та принципів медіації. Доведено, що Закон України «Про медіацію» визначає дві основні умови проведення процесу медіації: взаємну згоду сторін (вільне волевиявлення); дотримання основних засад (принципів) медіації. Запропоновано класифікацію принципів медіації, а саме: принципи права, які визначають вектор забезпечення суб'єктивних прав і свобод осіб у процесі медіації, за територіальною ознакою пропонується поділяти на міжнародно-правові та національно-правові принципи. Метою статті є науково-практичний аналіз підходів щодо визначення поняття «принципи медіації», класифікації й ознак принципів медіації у праві України, взаємозв'язку принципів медіації та принципів цивільного процесу, а також розроблення пропозицій удосконалення Закону України «Про медіацію». Теоретико-методологічну основу цієї статті становлять система філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, призначених для отримання об'єктивних, достовірних результатів. За результатами дослідження запропоновано вдосконалення норм Закону України «Про медіацію».

Concepts and general characteristics of the principles of mediation in the context of the development of European integration and their application in the civil process of Ukraine

Pozov D. A.

Postgraduate Student at the Department of the Problems of Private Law

*Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*

Raevskoho str., 23-A, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3357-1937

dpozov@gmail.com

Key words: *mediation, human rights, civil process, principles, European integration.*

The article reveals the concept of the content of the “principles of the mediation process”. It is suggested that the principles of the mediation process should be understood as theoretically defined and normatively fixed (in the legislation on mediation) basic provisions (basic ideas), which reflect the organizational structure of the entities that ensure mediation, and also indicate the peculiarities of the mediation procedure, define special rights and responsibilities of the participants in the mediation process, features of the adoption and implementation of the agreement based on the results of the mediation, and is the basis of the development of the institution of mediation and legislation of Ukraine in the field of mediation. The following main features of the principles of mediation are defined: 1) they are the initial (basic) principles of mediation; 2) have a normative statement of a general and universal nature; 3) aimed at regulating social relations in the mediation process; 4) are imperative; 5) indicate the development and formation of the institution of mediation in Ukraine; 6) interact with other sectoral principles of law, forming a system of principles of law; 7) are clearly defined in the Law of Ukraine “On Mediation” or follow from the norms of legislation in the field of mediation, etc. It is proved that the content of mediation is revealed in a special system of mediation principles, which collectively determine the individual features of the institution of mediation, which can be applied in the civil process of Ukraine. A scientific and practical analysis of the norms of the Law of Ukraine “On Mediation” was carried out in the part of the normative statement of the content of the principles of mediation. The relationship between the principles of the civil process and the principles of mediation has been studied. It has been proven that the Law of Ukraine “On Mediation” defines two main conditions for conducting the mediation process: mutual consent of the parties (free expression of will); compliance with the basic principles (principles) of mediation. A classification of the principles of mediation is proposed, namely: the principles of law that determine the vector of ensuring the subjective rights and freedoms of individuals in the process of mediation, it is proposed to divide them into international legal and national legal principles based on territorial characteristics. The purpose of the article is a scientific and practical analysis of approaches to the definition of the concept of “mediation principles”, classification and features of mediation principles in the law of Ukraine, the relationship between mediation principles and civil process principles, as well as the development of proposals for improving the Law of Ukraine “On Mediation”. The theoretical and methodological basis of this article is a system of philosophical, general scientific and special methods designed to obtain objective, reliable results. According to the results of the study, it is proposed to improve the norms of the Law of Ukraine “On Mediation”.

Вступ. Демократичні країни у світі напроцьовують і законодавчо визначають нові чи вдосконалюють наявні правові механізми охорони та захисту прав осіб публічного та приватного права. Україна не є винятком. Так, у грудні 2021 р. ухвалений Закон України «Про медіацію», отже, законодавчо визначено порядок, мету, строки та підстави застосування альтернативного способу врегулювання спорів (конфліктів) між особами публічного та приватного права.

Загальновідомо, що звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб (рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012). Водночас судовий захист вважається найбільш дієвою гарантією відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина (рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010), а також гарантією реалізації інших конституційних прав і свобод, їх утвердження та захисту за допомогою правосуддя (рішення Конституційного Суду України від 23 листопада 2018 р. № 10-р/2018). Водночас у Конституції України передбачено, окрім судової форми захисту прав, і позасудову форму захисту прав громадян. Принагідно також зазначимо, що термін «медіація» у Конституції України не вживається.

Уважаємо, що становлення інституту медіації в Україні відповідає міжнародним і європейським стандартам розвитку права. Так, важливими та такими, що можуть бути відображені в законодавстві, для України як держави, яка із 23 червня 2022 р. стала кандидатом на членство в Європейському Союзі, є положення, які містяться в Рекомендації № R (980) 1 про медіацію в сімейних справах, Рекомендації № R (99) 19 про медіацію у кримінальних справах, Рекомендації Rec (2001) 9 про альтернативу судовому провадженню для адміністративних органів влади та приватних сторін, Рекомендації (2002) 10 щодо цивільних справ, Директиві 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. з окремих аспектів медіації в цивільних і комерційних справах тощо.

Водночас неоднозначність і нечіткість формулювання змісту норм принципів медіації в Законі України «Про медіацію», «штучне обрізання» переліку принципів у ст. 4 цього Закону тощо ускладнюють правозастосовну практику та роблять її неоднозначною. Окрім того, у юриспруденції не до кінця досліджено питання взаємодії принципів медіації з галузевими принципами, наприклад, ідеться про застосування принципу конфіденційності медіації в судовому процесі, а також принципів права Європейського Союзу. Тобто наведене вказує на актуальність дослідження.

Темі принципів права приділено належну увагу в юриспруденції. Так, наприклад, у науці цивільного процесу тему принципів цивільного процесу досліджували С. Бичкова, О. Захарова, О. Грабовська, Н. Голубева, В. Комаров, С. Короєд, О. Кармаза, В. Кройтор, Р. Мінченко, Г. Тимченко, Ю. Притика й інші. Окремі принципи медіації вивчали Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський, Н. Мазаракі, Ж. Васильєва-Шаламова, О. Можайкіна й інші. Окрім того, деякими вченими здійснено науково-практичний аналіз норм проекту закону про медіацію, який взято за основу Закону України «Про медіацію», та запропоновано редакції відповідних статей проекту. Хоча пропозиції є слухними, відображення в Законі України «Про медіацію» вони не мали. Ідеться, наприклад, про наукову роботу О. Кармази та Д. Кушерець [1]. Також у юриспруденції бракує комплексних робіт щодо дослідження загальної характеристики принципів медіації в контексті євроінтеграційного розвитку права України та їхньої ролі в цивільному процесі.

Метою статті є науково-практичний аналіз підходів щодо визначення поняття «принципи медіації», класифікації й ознак принципів медіації у праві України, взаємозв'язку принципів медіації та принципів цивільного процесу, а також розроблення пропозицій удосконалення Закону України «Про медіацію».

Виклад основного матеріалу. Відповідно до норм Закону України «Про медіацію» (далі – Закон України), Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) у цивільному судочинстві застосовується медіація, яка ґрунтується на принципах медіації. Це, зокрема, підтверджується ст. 3 Закону України, яка поширює дію цього Закону на відносини, пов'язані із проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), зокрема й цивільних, у сімейних, трудових справах, а також низкою статей ЦПК (ст. ст. 49, 61, 70, 142, 197, 198, 210, 251, 253 ЦПК) [2].

Відповідно до ст. 4 Закону України медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації. Тобто цей Закон визначає дві основні умови проведення процесу медіації: взаємну згоду сторін (вільне волевиявлення); дотримання основних засад (принципів) медіації.

У тлумачному словнику термін «принцип» (лат. *principium* – основа, начало) розкривається як: центральне пояснення, особливість, покладене в основу створення або здійснення

чого-небудь [3]; основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо [4].

У юриспруденції доводиться, що принципи права, як і право, мають недержавне походження. Держава долучилася до їх формування лише на певних історичних етапах правового розвитку, коли суто емпіричний процес правотворення й усна форма передачі правової інформації виявилися неспроможними забезпечити надійне нормативно-правове регулювання в умовах ускладнення суспільних відносин та зростання їх динамізму [5]. Принципи права виступають своєрідною конструкцією, на якій базуються і реалізуються не тільки окремі норми права, інститути та галузі права, а й уся система права. Принципи права є керівними засадами під час розв'язання конкретних юридичних справ, особливо щодо застосування закону в разі наявності прогалин у законодавстві [6].

Отже, принципи процесу медіації відображають зміст, ознаки й основні положення процесу медіації, взаємодіють із принципами інших галузей права в разі застосування процедури медіації. Так, відповідно до ст. 49 ЦПК сторони можуть примиритися, зокрема і шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Тобто ЦПК передбачив застосування принципів медіації та принципів цивільного судочинства (наприклад, ст. ст. 2–13 ЦПК) у вирішенні конкретного спору (конфлікту) у цивільній справі тощо.

У правовій науці бракує єдиної думки про принципи права. Вони розглядаються як: основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього та міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації [7]; відправні ідеї існування права, які містять найважливіші закономірності та підвалини певного типу держави та права, є однопорядковими із сутністю права та становлять його головні риси, вирізняються універсальністю, вищою імперативністю та загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення суспільного ладу [8].

Отже, принципи процесу медіації, на підставі яких вирішується спір у цивільному процесі, – це теоретично визначені та нормативно закріплені (у законодавстві про медіацію) основні положення (вихідні ідеї), які відображають організаційну структуру суб'єктів, що забезпечує проведення медіації, а також вказують на особливості проведення процедури медіації, визначають спеціальні права й обов'язки учасників процесу медіації, особливості ухвалення та дотримання угоди за результатами медіації, є основою роз-

витку інституту медіації та законодавства України у сфері медіації.

Принципи медіації вирізняються універсальністю, вищою імперативністю та становлять основу правового забезпечення прав та інтересів громадян України, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб у процесі медіації загалом та в цивільному процесі зокрема.

Після узагальнення наукових праць у частині поняття й ознак принципів медіації, норм Закону України виділимо основні ознаки принципів медіації: 1) є вихідними (основними) засадами медіації; 2) мають нормативний виклад загального й універсального характеру; 3) направлені на регулювання суспільних відносин у процесі медіації; 4) є імперативними; 5) вказують на розвиток і формування інституту медіації в Україні; 6) взаємодіють з іншими галузевими принципами права, утворюючи систему принципів права; 7) чітко визначені в Законі України чи впливають із норм законодавства у сфері медіації тощо. Отже, зміст медіації розкривається в особливій системі принципів медіації, які в сукупності визначають індивідуальні особливості інституту медіації, який може бути застосований у цивільному процесі України.

Українська правова наука не має чітких критеріїв класифікації принципів права в контексті охорони та захисту прав і свобод громадян та юридичних осіб. У юриспруденції використовуються різні класифікатори принципів права, а інколи принципи права досліджуються без віднесення їх до певних груп. Уважаємо, що принципи права, які визначають вектор забезпечення суб'єктивних прав і свобод осіб у процесі медіації, за територіальною ознакою доцільно поділяти на міжнародно-правові та національно-правові принципи.

Отже, до міжнародно-правових принципів медіації доцільно віднести принципи медіації, які впливають із норм міжнародних актів, Конституції України, чинних міжнародних договорів України та гарантують особам публічного та приватного права захист і охорону їхніх прав у процесі медіації.

У ст. 26 Конституції України передбачено, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, установленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Отже, в Україні для іноземців і осіб без громадянства встановлено принцип національного правового режиму. Так, відповідно до ст. ст. 1 та 5 Закону України іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право звернутися до медіатора щодо запобігання чи врегулювання конфлікту (спору) шляхом меді-

ації. Наприклад, подружжя (громадяни Франції й України) мають право звернутися до медіатора в Україні щодо врегулювання їхнього сімейного спору (конфлікту). У такому разі специфіка правовідносин з іноземним елементом породжує особливості їх регулювання, а саме: наявність іноземного елемента, залучення інших учасників процесу медіації (наприклад, перекладача), взаємозв'язок і взаємодію кількох правопорядків щодо об'єкта спору (конфлікту) тощо. Отже, для врегулювання відносин варто застосувати принцип колізійного регулювання.

Принцип колізійного регулювання суспільних відносин з іноземним елементом у сфері медіації закріплено у ст. 4 Закону України «Про міжнародне приватне право», за якою право, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин з іноземним елементом, визначається згідно з колізійними нормами цього Закону, інших законів і міжнародних договорів України. Цей принцип не передбачено в Законі України «Про медіацію», але він застосовується за іншим законом, наприклад, згідно з нормами Конституції України, ЦПК і Закону України «Про міжнародне приватне право» тощо.

Відповідно до ст. 9 Конституції чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Однак положення чинних міжнародних договорів України мають вищу юридичну силу, ніж норми законів України. Тому принцип пріоритету норми міжнародного договору перед нормою національного закону закріплено у ст. 2 Закону України. Цей принцип означає, що в разі, коли положення чинного міжнародного договору України передбачають правила, що відрізняються від тих, що містяться в законі України, застосуванню у процесі медіації підлягають правила цього міжнародного договору України.

До національно-правових принципів права, які становлять основу виникнення, розвитку та припинення прав і обов'язків у сфері медіації та які закріплені у внутрішньому національному законодавстві України, відносять принципи права, що мають загальний характер і конкретизуються у принципах матеріального та процесуального права. Такі принципи залежно від поширення їх дії у правовій науці поділяють на загальні (загальноправові), галузеві (основні) та міжгалузеві (наприклад, праці М. Кельман, О. Мурашин, А. Колодій, О. Скакун та інших).

Так, до загальних принципів, які є керівними засадами під час здійснення прав у сфері медіації, належать такі принципи, як: верховенство права, законності, юридичної рівності перед законом, свободи дій у рамках закону, гарантованого

здійснення суб'єктивних прав, правового захисту порушених прав тощо. Однак, як убачається з аналізу норм Закону України, Закон не містить посилання на ці принципи права, що не зменшує його ролі в охороні та захисті суб'єктивних прав осіб, а лише вказує на незавершеність його законодавчого закріплення.

У сфері медіації діють загальні та спеціальні принципи медіації. Загальні принципи медіації впливають із норм Конституції України, законів і ЦПК, які регулюють відносини медіації в цивільних спорах в Україні. Спеціальні принципи у сфері медіації визначаються Законом України. Зокрема, Закон України виділяє такі принципи: принцип взаємної згоди, принцип добровільності, принцип конфіденційності, принцип нейтральності, принцип незалежності медіатора, принцип неупередженості медіатора, принцип самовизначення та рівності прав сторін медіації (ст. ст. 5–8 цього Закону).

Науково-практичний аналіз норм Закону України, наукових праць дає підстави виділяти серед спеціальних принципів медіації ще й такі принципи, які впливають із норм цього Закону: принцип структурованості процесу медіації (ст. ст. 16, 17 Закону); принцип інформування (ст. ст. 11, 12, 16 Закону); принцип компетентності медіатора (ст. ст. 9, 10, 12 Закону); принцип індивідуального підходу (ст. 16, 18 Закону); принцип диспозитивності (ст. 1, 3, 5 Закону); принцип рівності прав за мовною ознакою (ст. 14 Закону) тощо.

Загальні та спеціальні принципи медіації поширюються на всі стадії медіації, зокрема й на стадію підготовки до медіації.

Усі принципи медіації, маючи самостійний характер та значення, діють в сукупності. Тож, дія одного із принципів медіації під час вирішення спору в цивільній справі забезпечується дією іншого принципу медіації та відповідає загальним засадам цивільного судочинства. Якщо відсутні умови для дії хоча б одного із принципів медіації, то доцільно вести мову про відсутність можливості застосування інституту медіації як способу врегулювання цивільних спорів і конфліктів у цивільному процесі. У зв'язку із цим спір буде вирішуватися лише в цивільному судочинстві без застосування процедури медіації.

Висновки. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що Закон визначає дві основні умови проведення процесу медіації: взаємну згоду сторін (вільне волевиявлення); дотримання основних засад (принципів) медіації.

Принципи процесу медіації – це теоретично визначені та нормативно закріплені (у законодавстві про медіацію) основні положення (вихідні ідеї), які відображають організаційну структуру суб'єктів, що забезпечує проведення медіації, а також вказують на особливості проведення

процедури медіації, визначають спеціальні права й обов'язки учасників процесу медіації, особливості ухвалення та виконання угоди за результатами медіації, є основою розвитку інституту медіації та законодавства України у сфері медіації.

Основні ознаки принципів медіації такі: 1) є вихідними (основними) засадами медіації; 2) мають нормативний виклад загального й універсального характеру; 3) направлені на регулювання суспільних відносин у процесі медіації; 4) є імперативними; 5) вказують на розвиток і формування інституту медіації в Україні; 6) взаємодіють з іншими галузевими принципами права,

утворюючи систему принципів права; 7) чітко визначені в Законі України чи випливають із норм законодавства у сфері медіації тощо.

Зміст медіації розкривається в особливій системі принципів медіації, які в сукупності визначають індивідуальні особливості інституту медіації, який може бути застосований у цивільному процесі України.

Принципи права, які визначають вектор забезпечення суб'єктивних прав і свобод осіб у процесі медіації, за територіальною ознакою доцільно поділяти на міжнародно-правові та національно-правові принципи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кармаза О., Кушерець Д. Медіація в Україні: пропозиції щодо вдосконалення законодавства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 105–107.
2. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. *Законодавство України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 13.09.2022).
3. Сучасний словник іншомовних слів: приблизно 20 тис. слів і словосполучень / укладачі : О. Скопненко, Т. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
4. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / укладачі : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконт, 2004. Т. 2. 926 с.
5. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
6. Загальна теорія держави і права / М. Кельман та ін. ; за заг. ред. М. Кельмана. Тернопіль, 2018. 804 с.
7. Юридична енциклопедія : у 6-и т. / Ю. Шемшученко (гол. редкол.) ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ : Українська енциклопедія, 2003. Т. 5 : П – С. 736 с.
8. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5-и т. / за заг. ред. М. Цвіка, О. Петришина. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 728 с.

REFERENCES

1. Karmaza O.O., Kusherec D.V. (2019). Mediacija v Ukrajinі: propozycji shhodo vdoskonalennja zakonodavstva Ukrajinі [Mediation in Ukraine: proposals for improving the legislation of Ukraine]. *Porivnjajlno-analitychne pravo*. № 1. Pp. 105–107 (in Ukrainian).
2. Oficijnyj veb portal Verkhovnoji Rady Ukrajinі. Zakonodavstvo Ukrajinі [The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (in Ukrainian).
3. Skopnenko O.I., Cymbaljuk T.V. (2006). Suchasnyj slovnyk inshomovnykh sliv: Blyzjko 20 tys. sliv i slovospoluchenj [Modern dictionary of foreign words: About 20,000 words and phrases]. K. : Dovira. 789 p. (in Ukrainian).
4. Jaremenko V.V., Slipushko O.M. (2004) Novyj tлумachnyj slovnyk ukrajinsjkoji movy. U trjokh tomakh. Tom 2 [New explanatory dictionary of the Ukrainian language. In three volumes. Volume 2]. K. : Akonit. 926 p. (in Ukrainian).
5. Kozjubra M. (2017). Pryncypy prava: metodologichni pidkhody do rozuminnja pryrody ta klasyfikaciji v umovakh suchasnykh ghlobalizacijnykh transformacij [Principles of law: methodological approaches to understanding the nature and classification in the conditions of modern globalization transformations]. *Pravo Ukrajinі*. № 11. Pp. 142–164 (in Ukrainian).
6. Keljman M.S., Kotukha O.S., Kovalj I.M. (2018). Zaghajlno teorija derzhavy i prava [General theory of the state and law]. Ternopilj. 804 p. (in Ukrainian).
7. Shemshuchenko Ju.S. (2003). Jurydychna encyklopedija. V 6 t. T. 5. P – S. [Legal encyclopedia. In 6 vol. T. 5 : P – S]. K. : Ukr. enkcykl. 736 p. (in Ukrainian).
8. Cvik M.V., Petryshyn O.V. (2008) Pravova systema Ukrajinі: istorija, stan ta perspektyvy : U p'jaty tomakh. T.1. Metodologichni ta istoryko-teoretychni problemy formuvannja i rozvytku pravovoji systemy Ukrajinі [Legal system of Ukraine: history, state and prospects: In five volumes. T.1. Methodological and historical-theoretical problems of the formation and development of the legal system of Ukraine]. Kh. : Pravo. 728 p. (in Ukrainian).